

ДОЛЯ БОЛГАРСЬКИХ КОМУНІСТІВ

В арсеналі ідеологічних постулатів сталінського тоталітарного режиму не останнє місце займало гасло «Радянський Союз — батьківщина трудящих усього світу». Це гасло постійно повторювалося на сторінках комуністичної преси, лунало з вуст функціонерів ВКП(б) та зарубіжних компартій. Під впливом пропаганди в свідомості багатьох трудящих західних країн, які не мали справжнього уявлення про методи будівництва соціалістичного суспільства в СРСР, складалося враження про грандіозні успіхи в економічних, соціальних, культурних сферах життя радянських людей. Тому потрапити в Країну Рад, прилучитися до «великої справи будівництва комунізму» прагнуло чимало людей різних національностей, в тому числі і болгар.

Ще в травні 1924 р. в с. Парасковіївка Руновщинського району (нині с. Куликове Полтавського району) була створена перша інтернаціональна сільськогосподарська комуна в Україні. Заснували її 27 болгарських політемігрантів, в основному селянського походження, що виїхали до Радянського Союзу після поразки вересневого повстання у Болгарії 1923 р. У числі засновників комуни були Борис і Саша Чехмарови, Цятко Радойнов, Слава Буджаков, Антон Бек'яров, Добрі Мандшаков, Іван Бакалов, Іван Габров, Іван і Цеца Стомашови та інші. Комуни назвали ім'ям болгарського революціонера-марксиста Д.Благоєва. Спочатку комуні виділили 96 десятин орної землі, шість пар коней і деякий і сільськогосподарський реманент. У 1925 р., після того, як до комуни приєдналося Степанівське товариство по спільному обробітку землі, орна площа збільшилася до 373 десятин¹.

Нелегкими були для комунарів перші трудові роки на полтавській землі. Відірваність від батьківщини, деяка недовіра з боку місцевих селян, казармений побут внутрішнього життя комуни гнітили її членів. Але працелюбні болгарари поступово обжилися на новому місці, їм була надана допомога з боку МОПРу, болгарської секції Комінтерну. Та й органи радянської влади, всіляко заохочуючи колективні методи праці в сільськогосподарському виробництві, прагнули перетворити болгарську комуни в зразкове господарство, покликане наочно демонструвати переваги колгоспів. Невдовзі на полях господарства працювало 4 трактори (один з них подарували робітники Путиловського заводу). Полтавське губернське відділення МОПРу допомогло комунарам спорудити млин і кузню, а робітники Полтавського паровозоремонтного заводу побудували для них електростанцію, обладнали токарну, столярну і слюсарну майстерні. Комуни часто відвідували різні делегації, нерідко приїздили відповідальні працівники МОПРу та Комінтерну, зокрема, в 1925-1928 роках тут побував

голова представництва Болгарської компартії при виконкомі Комінтерну Васил Коларов ².

З 1928 р. до комуні стала вступати місцева селянська біднота із Парасковіївки. В кінці 20-х років в її складі нараховувалося 33 болгарина, 109 українців, 6 росіян, 3 білоруси, 1 хорват і 1 латиш ³. В 1929-1931 роках до комуні прибула ще одна група болгарських політемігрантів, які також розраховували опинитися у новоствореному «соціалістичному раю». Мине декілька років, і комунари другої хвилі стараннями органів НКВС будуть перетворені у «ворогів народу», «троцькістів» і «шпигунів». А між тим вони були переконаними прихильниками комуністичної ідеї. Біографії комунарів дуже схожі. Всі вони походили з родин селян або кустарів, всі, шукаючи кращої долі, емігрували з Болгарії.

Атанасов Васил Георгійович. Народився в 1888 р., селянин. З 1920 по 1930 роки як емігрант перебував у США. Працював там вантажником. Активної участі в політичному житті не брав. Виїхавши в 1930 р. до СРСР, Атанасов вступив до комуні ім. Благоева. Набув спеціальності шофера. В 1931 р. став кандидатом у ВКП(б), але вже в 1934 р. з партії його виключили за «політичну неграмотність» ⁴.

Бонев Павел Пейович. Народився в 1890 р. Батракував. В 1913 р. виїхав з Болгарії до США у пошуках кращої долі, але й там довелося перебиватися випадковими заробітками. В 1918 р. вступив до соціалістичної партії США, а в 1919 р. після її розколу і утворення лівого крила — комуністичної партії — став комуністом. У 1929 р. з дозволу керівництва компартії США виїхав до Радянського Союзу. Представництвом болгарської компартії при виконкомі Комінтерну Бонев був направлений до комуні ім. Благоева. В 1930 р. вступив у ВКП(б). Зарекомендував себе як активіст, став ударником соцзмагання. В 1934 р. його обрали головою сільгоспартілі ім. Кірова у сусідньому з Парасковіївкою селі Черкасівка ⁵.

Кензов Тома Дмитрович. Народився в 1903 р. в родині кустаря. У сімнадцятирічному віці емігрував до США. Працював чорноробом. З 1920 по 1930 роки був членом компартії США. Після прибуття у 1930 р. в СРСР приїхав у комуну ім. Благоева. Набув там спеціальності шофера. З 1930 по 1932 роки перебував кандидатом в члени ВКП(б). Але з невідомих причин у партію його не прийняли ⁶.

Пеєв Іван Іванович. Народився в 1888 р. До 1923 р. займався селянською працею. З 1920 по 1925 рр. — член Болгарського землеробського народного союзу. Щоб уникнути арешту за участь у русі проти уряду Цанкова, в 1925 році емігрував до Туреччини, а звідти, в 1929 р. — до Радянського Союзу. Працював сторожем у комуні ім. Благоева. 1931-1936 рр. — член ВКП(б). Був звідти виключений «як неправильно прийнятий» ⁷.

Сяров Іван Тонович. Народився в 1892 р. у сім'ї селянина-бідняка. В 1908-1910 рр. жив у Румунії, а у 1910-1931 рр. — у США. Працював

чорноробом. В 1911-1916 рр. був членом Болгарського соціалістичного просвітнього союзу в Америці, а коли цей союз влився до соціалістичної партії Америки — перебував у її лавах. 1920-1931 рр. — член комуністичної партії США. Після приїзду в Радянський Союз 1931 р. працював у комуні ім. Благоева комірником⁸.

Дещо відрізняється від інших біографія Хаїма Леонійовича Пізанті. Він народився 1880 р. у Болгарії в сім'ї єврея-торгівця. Одержав середню освіту. В революційному русі почав брати участь з 1900 р., коли вступив до Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів). З 1919 р. ця партія була перейменована у Болгарську комуністичну партію. У компартії Пізанті займав відповідальні посади, був членом окружного партійного комітету у м. Відін, обирався до парламенту. За участь у вересневому збройному повстанні 1923 р. заочно був засуджений на 12,5 років тюремного ув'язнення. Тому 1923 р. емігрував до Югославії, а в 1928 р. з дозволу БКП переїхав до Радянського Союзу. Чим займався Пізанті в СРСР з 1928 по 1933 роки на основі його судової слідчої справи встановити неможливо. Відомо лише, що в кінці 1933 р. він прибув у Парасковіївку, де його обрали головою колгоспу ім. Благоева (того року комуна одержала статус сільськогосподарської артїлі)⁹.

Всі перелічені політемігранти прийняли радянське громадянство, одружились, мали дітей, завели власні присадибні господарства. Реальна дійсність села 20-х — 30-х років, особливо примусова колективізація, розкуркулювання, голодомор 1932-1933 років розкрили очі комунарам на «соціалістичні перетворення». Та у повній мірі всю жорстокість сталінського режиму їм довелося спізнати у 1937-1938 рр., коли масові репресії проти сотень тисяч радянських громадян досягли апогею. До політемігрантів доходили глухі чутки про арешти у Москві та Ленінграді болгарських комуністів. Репресій зазнало й багато українських колгоспників, що пліч-о-пліч працювали з болгарськими комунарами.

Незабаром дійшла черга і до шести болгар з Парасковіївки та Степанівки. Чорні хмари над ними нависли ще в грудні 1936 р., коли з Харківського обласного управління НКВС на ім'я начальника Полтавського відділу внутрішніх справ надійшов наказ розпочати стеження за головою Х.Л.Пізанті та його сином від першого шлюбу Карлом, який як командир Червоної Армії був переведений для подальшого проходження служби з Ленінграда до Полтави¹⁰. Полтавські енкаведисти почали збирати компромат на родину Пізанті. Їм вдалося встановити, що Х.Л.Пізанті вів листування зі своїми дітьми, які проживали в той час у Чехословаччині. Другий факт для слідчих був ще важливіший. Агент НКВС доніс, нібито Карл Пізанті розповідав своїм товаришам по службі, що він та його батько підтримували знайомство з головою інтернаціонального клубу в Москві болгариним Л.П.Лаковим (В 1935 р. Лаков був заарештований, звинувачений у троцькізмі і у 1937 р. розстріляний). І, нарешті, третій

компрометуючий факт — арешт зятя Пізанті, Костянтина Бочарова, за стандартним звинуваченням у троцькізмі. В 1937 р. Бочарова засудили на 10 років виправно-трудових таборів¹¹. Всіх цих фактів було цілком достатньо для того, щоб розправитися з Пізанті, однак енкаведисти не поспішали з арештом, вірогідно розраховуючи роздмухати справу болгарського політемігранта в груповий політичний процес. Тому паралельно зі збором компромату на Х.Л.Пізанті інтенсивно велася агентурна розробка і щодо інших політемігрантів.

Перш ніж вживати відповідних санкцій щодо Х.Л.Пізанті, органам безпеки потрібно було виконати одну формальність. Оскільки мова йшла про людину, яка виділялася з-поміж інших болгарських комуністів заслугами в революційному русі, то від імені Полтавського райкому партії був зроблений запит у представництво компартії Болгарії при виконкомі Комінтерну. 15 березня 1938 р. її представник В.Коларов надіслав лист у Полтавський райком КП(б)У, в якому, зокрема, мовилося: «На тов. Пізанті у болгарській секції немає ніяких компрометуючих матеріалів. Враховуючи його роботу і роль у революційному русі, знаючи його ставлення до зятя Бочарова, що виявився ворогом народу, Представництво КП Болгарії не знаходить підстав зняти з тов. Пізанті політичну довіру»¹². Та ця позитивна характеристика не відіграла ніякої ролі у слідстві.

Справи болгарських політемігрантів вів молодший лейтенант держбезпеки Ю.Д.Донцов-Кусков. У вересні 1943 р. він був засуджений Особливою нарадою НКВС на 10 років за зраду Батьківщині. Що криється за цим стандартним на той час вирокком — сказати важко¹³. Донцов, заздалегідь намітивши як центральну фігуру групового процесу Х.Л.Пізанті, спочатку вирішив вчинити допити Т.Д.Кензову та В.Г.Атанасову, яким відводилася роль рядових учасників антирадянської організації. Він мав намір вибити з них потрібні для слідства «зізнання», а потім уже на їх основі примусити Пізанті та інших комунарів взяти на себе вину за нескоеені злочини. 7 лютого 1938 р. заарештували Кензова, через три дні Атанасова¹⁴.

Звичайно, в судово-слідчих справах болгарських політемігрантів немає прямих свідчень про методи психологічного чи фізичного тиску, які застосовувалися до заарештованих, однак та обставина, що перші ув'язнені без жодних доказів з боку енкаведистів визнали себе винними одразу в кількох злочинах, передбачених горезвісною статтею 54 кримінального кодексу УРСР — шпигунстві, підготовці терористичних актів, диверсій тощо — свідчить про відповідну їхню обробку в катівнях Полтавського обласного управління НКВС.

В кінці березня 1938 р. були заарештовані Х.Л.Пізанті і П.П.Бонев, через місяць І.І.Пєєв і на початку червня І.Т.Сяров. Склад заарештованих показує, що НКВС цікавили тільки комунари другої хвилі еміграції. Серед засновників комуни ім. Благоева у матеріалах слідства зустрічалося лише прізвище Гевгалова Миколи Райчевича, 1871 р. народження, члена

Болгарської компартії з 1919 р. Однак на час проведення слідства Гевгалов нібито виїхав на Північний Кавказ. Коли в 1955 р. здійснювалася реабілітація репресованих болгарських політемігрантів, у довідці Полтавського УКДБ від 16 вересня 1955 р., підготовленій для органів прокуратури, вказувалося, що оперативна справа № 3760 на Гевгалова М.Р. у липні 1942 р. була направлена до управління НКВС Чечено-Інгушської АРСР. А довідка 1-го спецвідділу МВС СРСР, яка теж датована 1955 р. повідомляє, що відомостей про засудження або перебування Гевгалова у місцях немає¹⁵. З числа радянських громадян неболгарського походження у справі комунарів був заарештований білорус Арцукович Григорій Никанорович, бухгалтер артілі ім. Благоева, що проживав у с. Степанівка¹⁶.

Спочатку слідчий намагався «пришити» Х.Л.Пізанти та деяким іншим його то товаришам участь у троцькістській опозиції, але ті, «визнаючи» за собою інші злочини, категорично відмовлялися від троцькізму, мабуть добре пам'ятаючи, чим закінчилися показові процеси над партійними, державними і військовими діячами, звинуваченими у зв'язках із Троцьким. Тоді посилено почала розроблятися інша версія, нібито ув'язне ні болгарські політемігранти являли собою шпигунсько-диверсійну організацію, створену з метою повалення радянської влади.

Із звинувачувальних висновків випливало, що на початку 30-х років у Парасковіївці і Степанівці існували шпигунські повстанські організації закордонного центру «Об'єднаного братерства слов'ян». У свою чергу, цей закордонний центр діяв в інтересах і за завданнями болгарської розвідки і білогвардійського Російського загальновійськового союзу (РЗВС). Керували організаціями Х.Л.Пізанти і П.П.Бонєв. Вони були завербовані агентами болгарської розвідки Л.П.Лаковим, П.Р.Крачевим (болгарський політемігрант, що в 1933 р. виїхав із СРСР до США — *Авт.*) і М.Р.Гевгаловим. У свою чергу, Х.Л.Пізанти і П.П.Бонєв завербували Г.М.Арцуковича, В.Г.Атанасова, Т.Д.Кензова, І.І.Пеєва, І.Т.Сярова. У завдання цих організацій входило збирання відомостей про військові частини Полтавського гарнізону, оборонні споруди, а також виявлення політичних настроїв населення. На випадок війни члени організацій повинні були висадити в повітря місцевий пункт «Заготзерно», пошкодити залізничну колію. Оскільки всіх цих злочинів видалося Донцову замало, він дописав у звинувачувальний висновок, що комунари, крім того, готували терористичні акти проти діячів Болгарської комуністичної партії Г.Димитрова і В.Коларова. В ході слідства виникло запитання: як же комунари могли збирати інформацію про Полтавський гарнізон, адже ніхто з них у Полтаві не жив? Вихід Донцов швидко знайшов — у кінці липня 1938 р. заарештували болгарського політемігранта Стойчева Тодора Тодоровича, 1895 р. народження, що в 1929 р. прибув із США до СРСР і працював шофером у Полтавській конторі «Заготзерно». Під тортурами його примуси-

ли підписати свідчення, ніби він займався шпигунством і дані про частини Червоної Армії в Полтаві передавав Пізанті¹⁷.

У сфальсифікованих кримінальних справах болгарських політемігрантів у повній мірі поєднуються енкаведистські канони тих часів і буйна фантазія слідчого Донцова. Разом з тим, ігнорувались елементарні кримінально-процесуальні норми. Єдиний доказ вини тих, що перебували під слідством, у справі — їхнє зізнання. Протоколи допитів комунарів містять кричущі суперечності. Так, обвинувачений в одному випадку вказував, що болгарська розвідка завербувала його в 1933 р., в іншому — в 1936 р. Із свідчень двох обвинувачених виходило, що вони взаємно завербували один одного в антирадянську організацію¹⁸. У справах відсутні будь-які речові докази, висновки експертизи тощо.

Незграбно скомпоновані справи болгарських комунарів енкаведисти навіть не наважилися передати до суду, який в ті страхітливі роки слухняно виконував волю каральних органів. Тому справи розглядалися в позасудовому порядку, без суддів, прокурора, адвокатів і навіть самих обвинувачених. 27 вересня 1938 р, особлива трійка Полтавського облуправління НКВС прийняла ухвалу про розстріл Г.М.Арцуковича, В.Г.Атанасова, П.П.Бонєва, Т.Д.Кензова, І.І.Пєєва, Х.Л.Пізанті, Т.Т.Стойчева, І.Т.Сярова. 1 жовтня 1938 р. вирок було виконано. Постановами Військової колегії Верховного Суду СРСР від 28 січня, 4 квітня, 12 серпня 1956 і 17 січня 1964 р. та постановою трибуналу Київського військового округу від 19 липня 1957 р. всі вони були реабілітовані (посмертно)¹⁹.

Надто високою виявилася плата болгарських комунарів за їхню наївну віру в те, що у Радянському Союзі будується справедливе, гуманне суспільство, справжній рай для трудящих всього світу. Ця віра була розчавлена брутальним чоботом сталінських поплічників.

Олександр ЄРМАК

ПРИМІТКИ

¹ Комсомолец Полтавщини. — 1986. — 3 липня.

² Там само. — 1986. — 5 липня.

³ Більшовик Полтавщини. — 1929. — 24 і 25 червня.

⁴ Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 2635-С. — Арк. 3.

⁵ Державний архів Полтавської області. — Ф.П. 15. — Оп. 37. — Спр. 155. — Арк. 15.

⁶ Там само. — Спр. 95. — Арк. 19.

⁷ Там само. — Спр. 146. — Арк. 15.

⁸ Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 4230-С. — Арк. 6.

⁹ Держархів Полтавської області. — Ф.П. 15. — Оп. 39. — Спр. 148. — Арк. 32, 27.

¹⁰ Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 2638-С. — Арк. 13.

¹¹ Держархів Полтавської області. — Ф.П. 15. — Оп. 39. — Спр. 148. — Арк. 14, 18.

¹² Там само. — Арк. 20.

¹³ Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 2635-С. – Арк. 99.

¹⁴ Там само. – Арк. 3.

¹⁵ Там само. – Арк. 100-101.

¹⁶ Там само. – Спр. 4230-С. – Арк. 42.

¹⁷ Там само. – Арк. 12, 17-19, 23-25, 39.

¹⁸ Держархів Полтавської області. – Ф.П. 15. – Оп. 39. – Спр. 95. – Арк. 12.

¹⁹ Держархів Полтавської області. – Ф.П. 15. – Оп. 37. – Спр. 155. – Арк. 15; Спр. 95. – Арк. 19; Спр. 146. – Арк. 15; Спр. 148. – Арк. 27; Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 4230-С. – Арк. 91.